

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

УДК 340.12

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ «ПРАВОСВІДОМІСТЬ ОСОБИСТОСТІ»

Бровко Наталія Іванівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теоретико-правових
та соціально-гуманітарних дисциплін
(Білоцерківський національний
аграрний університет,
м. Біла Церква, Україна)

Стаття присвячена дослідженню визначенню особливостей методології правосвідомості як філософсько-правової категорії та обов'язкової складової частини правової культури індивідууму та соціуму загалом. Правосвідомість – багатогранне поняття, яке визначається, зокрема, як сукупність раціональних факторів, які не тільки відображають усвідомлення правової дійсності, але і впливають на неї, формуючи готовність особистості до правової поведінки.

На підставі аналітичного дослідження особливостей методології вивчення генезису формування правової свідомості особистості та правової культури як індивідууму, так і соціуму загалом визначено орієнтири їх застосування та подальшого розвитку науково-дослідницькій діяльності.

Автор детально розглядає прийоми, методи та логічну організацію пізнання філософських, правових (юридичних), а також психологічних та соціологічних засад історичного процесу формування людської особистості, який знаходився під значним впливом міфології та теології, що полягає у визнанні примату суспільного (космічного) порядку над хаосом і безладом.

Методологію дослідження правосвідомості можна визначити як сукупність прийомів, методів та логічної організації пізнання філософських, правових (юридичних), а також психологічних та соціологічних засад процесу формування людської особистості (виховання, навчання та отримання освіти) з метою визначення основних напрямів реалізації його результатів.

За результатами дослідження автор робить обґрунтований висновок, що вивчення особливостей будь-якого соціально-політичного явища, пов'язаного, у тому числі, із філософсько-правовим баченням формування правосвідомості в особистості в їх історичному та сучасному розумінні, істотно залежить від правильного підбору та використання як методів юридичної науки, так і загальнонаукових методів інших наук.

Ключові слова: правова культура, правосвідомість, правослухняність, методологія, методи, філософсько-правова категорія.

FEATURES OF THE METHODOLOGY OF THE STUDY OF THE PHILOSOPHICAL AND LEGAL CATEGORY OF "PERSONALITY CONSCIOUSNESS"

Brovko Nataliia Ivanivna,Ph.D in Law, Associate Professor,
Docent of the Department of Theoretical
Legal and Social Humanitarian Disciplines
(Bila Tserkva National Agrarian
University, Bila Tserkva, Ukraine)

The article is devoted to the study of the peculiarities of the methodology of the study of legal consciousness as a philosophical and legal category and a mandatory component of the legal culture of the individual and society as a whole. Consciousness is a multifaceted concept, which is defined, in particular, as a set of rational factors that not only reflect the awareness of legal reality, but also affect it, forming the readiness of the individual to legal behavior.

On the basis of the analytical study of the peculiarities of the methodology of studying the genesis of the formation of the legal consciousness of the individual and the legal culture of both the individual and society as a whole, the guidelines for their application and further development of research activities are determined.

The author examines in detail the techniques, methods and logical organization of the knowledge of philosophical, legal, as well as psychological and sociological principles of the historical process of formation of the human person, who was under the significant influence of mythology and theology, which consists in the recognition of the primacy of the social (cosmic, natural) order over chaos and disorder.

The methodology of the study of legal consciousness can be defined as a set of techniques, methods and logical organization of knowledge of philosophical, legal (legal), as well as psychological and sociological principles of the process of formation of a human person (education, training and education), in order to determine the main directions of implementation of its results.

According to the results of the research, the author makes a substantiated conclusion that the study of the peculiarities of any socio-political phenomenon, including those associated with the philosophical and legal view of the formation of a sense of justice in the individual in their historical and contemporary sense, largely depends on the correct selection and use as methods of legal science, and general scientific methods of other sciences.

Key words: legal culture, legal consciousness, lawfulness, methodology, methods, philosophical and legal category.

Правосвідомість особистості як філософсько-правова категорія і соціально-політичний феномен відома з прадавніх часів. Її основні засади, які формувалися під значним впливом міфології та теології, полягають у визнанні примату суспільного(космічного, природнього) порядку над хаосом і безладом, були предметом дослідження видатних філософів, правників, психологів, педагогів, представників інших галузей наукової думки.

Із сучасних дослідників явище суспільної та особистої правосвідомості як базис правової культури аналізували С. Алексєєв, Р. Байніязов, А. Валіцький, А. Гетьман, І. Гобозов, Ю. Грошовий, С. Гусєв, О. Данильян, О. Дзьобань, Д. Керімов, М. Костецький, Н. Костицька-Кушакова, В. Малахов, В. Нерсєсянц, О. Потякін, П. Рабінович, В. Сальніков, М. Смоленський, М. Соболева, Є. Соловйов, О. Спіркін, В. Сташис, В. Тацій, Ю. Тихонравов, Ю. Тодика, С. Ханєєв, Є. Чіченєва, Б. Чміль та багато інших.

Однак, незважаючи на значну кількість публікацій, питання, пов'язані з визначенням особливостей методології дослідження природи, сутності та закономірностей

генезису процесу формування правосвідомості та правової культури як взаємопов'язаних філософсько-правових категорій та соціально-політичних феноменів, все ще лишається малодослідженими. Тому всебічний аналіз методології вивчення процесу формування засад правосвідомості та правової культури у сучасних умовах трансформації суспільних відносин у процесі становлення української державності набуває особливої актуальності.

У наукових колах немає єдності щодо сутності поняття «правосвідомість». Якщо звернутися до праць Ж.-Ж. Руссо, Н. Макіавеллі, Б. Спінози, Е. Канта та інших середньовічних філософів, то, незважаючи на наявність відмінностей, узагальнено концепцію розуміння правосвідомості ґрунтується на визнанні того, що формування таких факторів існування людської особистості, як її свобода, рівність у правах та добробут, є похідними від умов, які йому поставив соціум у вигляді законів або традицій та звичаїв, а успішність її існування – від свідомого підкорення цим умовам (правової свідомості).

У пізніших наукових розвідках поняття правосвідомості трактується як правослухняність. На наш погляд, це не відповідає дійсності, оскільки ці поняття не є тотожними, а співвідносяться між собою, як наприклад, як пасивне та активне виборче право. Йдеться про те, що правосвідомість і правослухняність є складниками загального поняття «правова культура»; при цьому, якщо правосвідомість передбачає можливість розумової діяльності щодо оцінки норм права, то правослухняність – лише безумовне їм підкорення «*dura lex autem non est lex*». Тобто, якщо правосвідомість не лише відображає соціальну реальність, але й активно на неї впливає, то мотивацією правослухняної поведінки є переконаність особистості в соціальній цінності вчинку, який здійснюється.

Дискусійним серед науковців є розуміння методології дослідження правосвідомості, що, на наш погляд, є наслідком наявності значної кількості визначень цього поняття.

Так, відомий російський філолог Е. Юдин вважав: «Методологія в широкому розумінні цього слова – це вчення про структуру, логічну організацію, методи та засоби діяльності» [1, с. 30].

Професор Ю. Сурмін також визнавав методологію вченням, однак про «метод діяльності, який включає принципи, методи діяльності і знання, відображає їх та складається з методології пізнання, методології практичної цільності та методології оцінки (аксіометодології)» [2, с. 8].

На думку професора І. Новокрещенова, методологія – це система принципів «наукового дослідження та вчення про науковий метод пізнання законів природи за допомогою сукупності методів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання» [3, с. 50].

У посібнику за редакції члена-кореспондента НАН України А. Конверського стверджується, що методологія є типом раціонально-рефлексивної свідомості, «спрямованим на вивчення, удосконалення і конструювання методів та має два основних значення: по-перше, це – система певних правил, принципів і операцій, що застосовуються у тій чи іншій сфері діяльності (в науці, політиці, мистецтві тощо); по-друге, це – вчення про цю систему, загальна теорія методу» [4, с. 18].

Дуже вдале, на наш погляд, визначення поняття «методологія» надав М. Костицький, за яким це – «вчення, цілісна теорія з поняттями й категоріями, світогляд, через призму яких і здійснюється пізнання з допомогою методів відповідно до технології їх застосування – методикою. Тобто є метод, методика й методологія. Вони, з одного боку, перебувають в ієрархічному зв'язку, з іншого – можуть існувати доволі авто-

номно. Так, наприклад, метод спостереження може застосовуватися в більшості наук, незважаючи на те, що він, на мій погляд, найбільше пов'язаний із позитивістською методологією, емпіризмом. Тобто, щоб спостерігати за природою, соціумом, процесами і явищами, в них не обов'язково себе позиціонувати як позитивіста чи емпіриста» [5, с. 6].

Головною методологічною парадигмою філософсько-правового дослідження категорії «правосвідомість», на наш погляд, стала антропо-етнологічна (або «антропо-етнічна», як називають її дослідники новітнього періоду) парадигма. Її основу становить ідея про людину, яка виступає як індивід, та про людину як про члена соціальної групи. Діалектика взаємозв'язку цих двох іпостасей розкривається через використання парних категорій «одиничне – загальне», а також «частина – ціле». Індивід як одиничне представляє людину в своїй тілесно-духовній, психофізіологічній єдності та цілісності, але як член людського співтовариства індивід уже виступає як елемент етносу, який втягнутий у виробничу, політичну, правову, релігійну (тобто культурну, в найширшому значенні цього слова) діяльність і характеризується набором специфічних соціальних ознак. Він взагалі існує й розвивається лише завдяки соціуму. Будучи феноменом природи, людина виступає носієм індивідуальних прав, індивідуальної свободи [6, с. 225–226].

Таким чином, на підставі викладеного методологію цього дослідження можна визначити як *сукупність прийомів, методів та логічної організації пізнання філософських, правових (юридичних), а також психологічних та соціологічних засад процесу формування правосвідомості людської особистості (виховання, навчання та отримання освіти) з метою визначення основних напрямів реалізації його результатів.*

При цьому методологічна основа дослідження процесу формування правосвідомості особистості ґрунтується на застосуванні як методів юридичної науки, так й на загальнонаукових методах інших наук:

- **категоріальний аналіз**, за результатами якого було визначено зміст поняття «правова свідомість» та особливості його використання у різних філософсько-правових концепціях, що дає змогу одночасно представляти категоріальні змінні в кількісному вигляді і скорочує розмірність даних [7, с. 12];

- **системний аналіз** із метою пізнання аксіологічного зв'язку філософсько-правових вимірів правосвідомості особистості в їх системній цілісності, а також із зовнішнім середовищем та спирається на комплекс загальнонаукових, експериментальних, природничих, статистичних, математичних методів [8];

- **індуктивний або емпірично-індуктивний метод**, який полягає в переорієнтації ходу думки у зворотному напрямі – від конкретного до загального. Його засновник англійський філософ Ф. Бекон, зокрема, зазначав, що індукція, яка буде корисна для відкриття і доказування наук (у т.ч. педагогіки, філософії та психології) і мистецтв, «має розділяти природу шляхом належних розмежувань і винятків. І потім після достатньої кількості негативних суджень вона має робити висновок про позитивне» [9, с. 130];

- **дедуктивний, або гіпотетично-дедуктивний метод**, тобто заснований на дедукції, за якого окремі висновки дослідження формуються на підставі перевірки висунених гіпотез щодо причини досліджуваних явищ або виведенні з цих гіпотез шляхом дедукції, а інші логічно виводяться із загальних положень (аксіом, постулатів, законів). У процесі цього дослідження такий спосіб, зокрема, застосовується у разі визначення закономірності виникнення основних понять та методів педагогіки, філософії, психології та інших галузей науки, які стосуються основних складників процесу формування правосвідомості особистості (виховання, навчання, отримання освіти), а також їх змісту та сутності;

– **раціоналістичний метод**, тобто побудований на постулатах раціоналізму – на пряму філософської думку, яка виходить із примату розуму у процесі пізнання і компетентності логічного ходу міркування в пошуках правди. Основну ідею цього методу його засновник Р. Декарт висловив у відомому афоризмі «*Cogito ergo sum*» (в перекладі з лат. «мислю, отже, існую»), який, на його думку, варто розуміти таким чином, що людина від народження має певні вроджені ідеї (у такому разі набуті в процесі отримання знань у процесі навчання¹), які й становлять фундамент пізнання, їх треба уявити і з допомогою «раціоналістично-дедуктивного методу вивести на їхній основі всю систему знання <...> порядок набуття знань має відповідати порядку розумової діяльності: від знайомого до невідомого, від простого до складного» [10, с. 249];

– **діалектичний метод**, тобто філософський метод, що розглядає дійсність у русі, розвитку і суперечностях, який походить зі Стародавньої Греції завдяки популярності діалогів між Платоном та Сократом [11, с. 49]. Як зазначає М. Костицький, цей метод є тріадним (триєдиним) і виявляється як: буття–сутність–поняття; чуттєвість–розсудок–розум; перехід–рефлексія–розвиток; метод–логіка–пізнання; теза–антитеза–синтез» [12, с. 7].

Діалектичний підхід до аналізу об'єкта цього дослідження – філософських, психологічних та юридичних (правових) вимірів складників процесу формування правосвідомості (виховання, навчання, отримання освіти) в їх історичному та сучасному розумінні – характеризується трьома основними принципами:

принцип історизму, тобто такий, що виходить із розуміння будь-якого явища чи події як нескінченного процесу народження, становлення, занепаду та відродження у новій, вищій ступені якості. Цей принцип, зокрема, ґрунтується на положеннях філософського закону «трьох стадій», авторства О. Конта, згідно з яким основними етапами прогресу людського розуму є теологічний, метафізичний та позитивний, а одним із завдань – визначення на нинішньому етапі розвитку правосвідомості зразків (еталонів) правової поведінки [13, с. 11];

герменевтичний метод загального зв'язку, згідно з яким, щоб зрозуміти суть об'єкта, необхідно досліджувати різноманіття його зовнішніх і внутрішніх зв'язків, виділити серед цього різноманіття закони, тобто суттєві, загальні, необхідні, повторювані зв'язки. На цьому принципі ґрунтується, зокрема, герменевтика, засновником якої вважається німецький теолог Ф. Шлейєрмахер та яка спочатку сформувалася як напрям наукової діяльності, пов'язаний із дослідженням, поясненням, тлумаченням філологічних, а також філософських, історичних і релігійних текстів. Нині, не в останню чергу завдяки зусиллям німецького філософа Г. Гадамера, широко застосовується як метод, теорія чи філософія будь-якої інтерпретації. Зокрема, Г. Гадамер довів, що інтерпретаційна діяльність не може обмежуватися дослідженням виключно наданого тексту, а має здійснюватися із застосуванням методів як лінгвістики, так і філософії, зокрема подвійної і потрійної рефлексії, за якими об'єктом пізнання можуть бути сам спосіб пізнання (гносеологія), а також знання (епістемологія), думка або вчинок. Тобто інтерпретації підлягає не тільки текст, а і його автор, конкретна історична ситуація, яка, зокрема, є наслідком державного регулювання, в тому числі у галузі формування правосвідомості громадян [13, с. 11–12];

принцип єдності і боротьби протилежностей як результату взаємодії протилежних, взаємовиключних сторін і тенденцій в об'єкті, які водночас перебувають у внутрішній єдності і взаємопроникненні, виступаючи джерелом саморозвитку буття. «Закон єдності і боротьби протилежностей, – слушно зауважує вітчизняний педагог

¹ Прим. автора.

С. Максимюк, – буквально пронизує кожен акт навчально-виховного процесу. Наприклад, співвідношення емоційного й раціонального в процесі формування правосвідомості особистості» [14, с. 106–107];

– **феноменологічний метод**, авторство якого належить Е. Гуссерлю, та суть якого полягає у такому:

по-перше, це процедури феноменологічної індукції, за допомогою якої створюється особливе поле для феноменологічного аналізу і відбувається вирізнення від інших методів вивчення правосвідомості. Мається на увазі психологічна ейдетична і трансцендентальна, або власне феноменологічна, дедукція [15, с. 100];

по-друге, поняття «феноменологічний метод» виражає сукупність взаємопов'язаних прийомів і способів аналізу правосвідомості, які відповідають вирізненню на першому етапі об'єкту дослідження, тобто в результаті застосування процедур феноменологічної редукції і виділення феноменологічної – «чистої свідомості» [12, с. 101];

– **системний метод, або системний підхід**, який полягає в дослідженні об'єкта як цілісної множини елементів у сукупності відношень і зв'язків між ними, тобто розгляд об'єкта як системи, та який розвиває і конкретизує такі категорії діалектики, як зв'язок (філософія), відношення, зміст і форма, частина і ціле та ін. Основний засіб системного підходу – системний аналіз.

Ю. Сурмін, розглядаючи специфіку системного пізнання, виділяє певні етапи:

1) розгляд об'єкта діяльності (теоретичної і практичної) як системи, тобто як обмеженої множини взаємодіючих елементів;

2) визначення складу, структури та організації елементів і частин системи, виявлення головних зв'язків між ними;

3) виявлення зовнішніх зв'язків системи, виділення головних;

4) визначення функції системи та її ролі серед інших систем;

5) аналіз діалектики структури і функції системи;

6) виявлення на цій основі закономірностей і тенденцій розвитку системи;

7) виявлення різних класів систем, дослідження їх [2, с. 143].

Застосування систематизації дало змогу поділити сукупні дані на однорідні в певних межах групи одиниць. Із множини ознак, які описують категорію «правосвідомість», обрали і розмежували ті, які характерні для різних категорій населення (діти, молодь, жителі міст або сільської місцевості тощо);

– **психологічний метод**, що складається із сукупності засобів і прийомів вивчення фактів психічних явищ та проявів психічної діяльності, наприклад, у процесі формування правосвідомості особистості. Для того, щоб чіткіше виділити психологічну методологію в пізнанні, слушно зауважує М. Костицький, необхідно розібратися із самим пізнанням. «Пізнання в сучасній філософії та наукознавстві трактується як творча діяльність суб'єкта, орієнтована на отримання достовірних знань про світ та є сутнісною характеристикою буття в залежності від свого функціонального призначення, характеру знання і відповідних засобів і методів може здійснюватися як філософське, наукове, художнє, буденне та ін.» [16].

Отже, правосвідомість – це багатогранне поняття, яке визначається, зокрема, як сукупність раціональних факторів, які не тільки відображають усвідомлення правової дійсності, але і впливають на неї, формуючи готовність особистості до правової поведінки, завжди викликала особливу увагу мислителів, філософів, вчених-правознавців та інших видатних особистостей в історії розвитку суспільства.

Методологію дослідження правосвідомості можна визначити як сукупність прийомів, методів та логічної організації пізнання філософських, правових (юридичних), а також психологічних та соціологічних засад процесу формування людської особистості

(виховання, навчання та отримання освіти) з метою визначення основних напрямів реалізації його результатів.

Успішне вирішення завдань, які ставить перед собою дослідник будь-якого соціально-політичного явища, пов'язаного, у тому числі, з філософсько-правовим баченням формування правосвідомості в особистості у процесі навчання і виховання в їх історичному та сучасному розумінні, істотно залежить від правильного підбору та використання як методів юридичної науки, так й загальнонаукових методів інших наук, а також від визначення ключових понять та термінів, сукупність яких становить понятійний апарат дослідження.

Список використаних джерел:

1. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки. Москва, 1978. 392 с.
2. Сурмін Ю.П. Майстерня вченого: Підручник для науковця. Київ: Навчально-методичний центр «Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2006. 302 с.
3. Навчально-методичний посібник для студентів економічних спеціальностей денної та заочної форм навчання з дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» / Укладачі: Новокрещених І.О., Бойко О.В., Дідовець І.В. Київ, 2009. 175 с.
4. Основи методології та організації наукових досліджень: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А.Є. Конверського. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 352 с.
5. Костицький М. Деякі питання методології юридичної науки. Науковий вісник національної академії внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 3–11.
6. Бровко Н.І. Методологія досліджень категорії правосвідомості жителів сільської місцевості. Науковий вісник публічного та приватного права: Збірник наукових праць. 2017. Вип. 3. С. 235–228.
7. Горнштейн Т.Н. Философия Николая Гартмана (критический анализ основных проблем онтологии). Ленинград, 1969. 278 с.
8. Лямец В.И., Тевяшев А.Д. Системный анализ. Харьков, 1998. 252 с.
9. Бекон Ф. Новый Органон: Соч. в 2 т. Т. 2. Москва, 1972. 486 с.
10. Декарт Р. Твори в 2 т. Т. 1. Москва, 1989. 654 с.
11. Попов М.С. Полный словарь иностранных слов, вошедших в употребление в русском языке. Москва, 1911. 466 с.
12. Костицький М.В. Про діалектику як методологію юридичної науки. Філософські та методологічні проблеми права, 2012. № 1. С. 3–17.
13. Конт О. Дух позитивной философии: Слово о положительном мышлении. Изд. 2-е. Москва, 2011. 80 с.
14. Максимюк С.П. Педагогіка: навчальний посібник для вузів. Київ, 2009. 670 с.
15. Решетник М. Феноменологічний метод Макса Шелера. Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. 2011. № 105. С. 100–103.
16. Костицький М.В. Про психологічне пізнання в юридичній теорії і практиці. URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/Juftp/2011_1/kostuts.htm (дата звернення: 11.15.2018).